Kent Kimliği Kavramının Üsküp ve Saraybosna Çarşıları Üzerinden Değerlendirilmesi*

*Enes YALÇIN***

Öz: *Her kentin kendine özgü birtakım karakteristik özelliklere sahip olması beklenmektedir. Bir kent, kendisini diğer kentlerden ayrı tutan niteliklere sahip olduğu takdirde, o kent için, bir kent kimliğinin varlığından söz edilebilecektir. Bu çalışma, kent kimliği kavramını, tarihi kent merkezlerini oluşturan tarihi çarşılar bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Osmanlı dönemi Balkan kentlerinin modelini yansıtan Üsküp ve Saraybosna kentleri, geçmişten bugüne taşımış oldukları kimlik nitelikleri doğrultusunda incelenmiştir. Çalışmada, öncelikle kolektif bellek ve kent kimliğine ilişkin kavramsal çerçeve ortaya konulmuş; ardından Eski Çarşı ve Başçarşı örneklerinin, literatür araştırması neticesinde elde edilen veriler vasıtasıyla kent kimliğine olan katkıları değerlendirilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Kent kimliği, Kolektif bellek, Çarşı, Üsküp, Saraybosna*

An Assessment of the Conception of Urban Identity Through the Bazaars of Skopje and Sarajevo

Abstract: *Each city is expected to have its own characteristic features. If a city has qualities that distinguish it from other cities, it may be possible to mention the existence of a city identity for that city. This study aims to address the concept of urban identity in the context of the historical bazaars that form the historical urban centers. For this purpose, the cities of Skopje and Sarajevo, reflecting the model of Balkan cities of the Ottoman period, were examined in accordance with the identity qualities they carried from the past to the present. In the study, the conceptual framework for collective memory and urban identity was presented and then the contribution of Old Bazaar and Başçarşı samples to urban identity was evaluated through the data obtained as a result of the literature research.*

Keywords: *Urban identity, Collective memory, Bazaar, Skopje, Sarajevo*

---

* Bu makale, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Programı kapsamında, Doç. Dr. Yunus Emre ÖZER danışmanlığında yürütülen doktora tez çalışmasından uyarlanarak üretilmiştir.

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, enesyalcin@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1086-6313.

Makale Geliş Tarihi: 09.11.2020
Makale Kabul Tarihi: 07.01.2021

Giriş

Her kent, bir diğer kentten farklı bir coğrafyada, farklı iklim özelliklerinin gözlendiği, farklı bir topografya üzerine kuruludur. Yine bir kentin oluşumu için, insan topluluklarının bir araya gelmesi yeterli olmamaktadır. Kentin varlığını, tarihi, kültürel ve toplumsal bir birikimin varlığı mümkün kılmaktadır. Söz konusu birikim, her kentin yapısına, yapılaşma pratiğine, kentlilerin yaşamına, farklı biçimlerde yansıyarak kentin kendine özgü bir kent kimliği oluşumunu ifade etmektedir. 21. yüzyılın gün geçtikçe küçülen dünyasında, hemen tüm yaşamsal faaliyetlerin odak noktası olan kentlerin, coğrafya ayırt etmeksizin birbirlerinin tekrarı görüntüler sunuyor olmaları, kentlilerin yaşadıkları kente ve içinde bulundukları topluma yabancılaşmalarına yol açmaktadır. Zamanla, kolektif bellekte aşınmaya neden olan bu durum, kent kimliği kavramının gündeme gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Kent kimliği bir kolektif kimlik çeşididir; bu da kent kimliği kavramının, kolektif bellek ile doğrudan ilişkili olduğunun bir göstergesidir. Belleğin oluşturulması, belleğin aktarılmasını da beraberinde getirdiğinden ve bu aktarım da mekânın varlığını gerekli kıldığından, kent kimliğini, bir sürekliliğin ifadesi olarak nitelemek yanıltıcı olmayacaktır. Fakat söz konusu sürekliliğin gerçekleşebilmesi için toplumda, yine toplumsal bir varlık olan kente ilişkin bir duyarlılığın şekillenmesi gerekmektedir. Kent kimliği ile ilgili farkındalığın oluşması ve kavramın başlı başına bir inceleme konusu olması, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında artış gösteren, modernleşmenin birörnekleştirici politikalarına karşı oluşan koruma anlayışının yansımasıdır. Söz konusu tekdüzelik, kentleri, birbirinin benzeri görüntülere sahne olan merkezler konumuna getirmiştir. Böylelikle kentlerin kendilerine özgü birtakım nitelikleri aranır hale gelmiş; kent kimliği kavramı ön plana çıkmıştır.

Her farklı coğrafyanın ve her farklı tarihsel birikimin, kentler üzerinde, birbirinden ayrı şekilde seyreden birtakım etkileri olmuştur. Balkan kentleri de, kendilerine has nitelikler taşımaları bağlamında, kent kimliği değerlendirmeleri içerisinde önem arz etmektedirler. Bu çalışmanın alanını oluşturan Üsküp ve Saraybosna kentleri de, Osmanlı'nın, cami-çarşı ekseninde kurmuş olduğu ve Osmanlı dönemi izlerinin, bugün halen kent kimliği üzerindeki etkilerinin gözlemlenebildiği kentlerin başında gelmektedirler. Çalışmada, çok etnili ve çok dinli toplum yapısıyla özgün bir örnek oluşturan bu kentlerin, söz konusu niteliklerinin en bariz yansımaları, sahip oldukları tarihi çarşılar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, çalışma boyunca, gerçekleştirilen literatür taraması vasıtasıyla, kent kimliği kavramıyla ne ifade edilmek istendiği; kent kimliğini oluşturan bileşenlerin neler olduğu; Üsküp Eski Çarşı ve Saraybosna

Başçarşı'nın, içinde yer aldıkları kentlerin kimliklerine hangi yönde ve hangi oranda katkı sunup sunmadıkları hususları üzerinde durulmuştur.

Kavramsal Çerçeve: Kolektif Bellek ve Kent Kimliği Kavramı

Kolektif bellek, toplumda, uzun zaman sürecinde şekillenen, içerisinde insan yaşamına dair tüm unsurları içeren (kültürel, tarihsel, sanatsal, siyasal, sportif, kente ya da kıra dair, mimariye ilişkin vs.), toplumu oluşturan bireylere, aidiyet hissini, "biz olma" bilincini aşılayan, kolektif kimliği inşa eden ve bu kimliği sürekli besleyen bir kavramdır. Kolektif belleğin mevcut olmadığı bir toplumda, kolektif kimliğin, dolayısıyla kent kimliğinin varlığından söz etmek olanaksızdır. Halbwachs (2007: 67-68), kolektif belleğe sahip olmayan insan yığınlarının, bir topluluk olarak dahi nitelendirilemeyeceklerini ifade etmektedir. Hudson (2007: 179) da, "bellek öncelikle toplumsaldır; çünkü bireysel insan zihinlerinden çok, kurallar, kanunlar, standartlaştırılmış usuller ve kayıtlar halinde kurumlara yerleşmiş, yerleştirilmiştir" ifadesiyle, bireysel belleğin varlığını reddederek kolektif belleğin, yadsınamaz yanını ortaya koymaktadır.

Kimlik üzerine yola çıkılan her arayışta, ele alınması gereken bir kavram olan kolektif bellek (Aslan, 2016: 806), nesilden nesile bir aktarımı gerekli kılmaktadır. Bu aktarım, mekân üzerinden gerçekleştirilmektedir. Mekânın kadim hale gelen konumu, mimari yapısı, kullanılan yapı malzemeleri, kolektif belleğin inşası ve aktarımında ne derece önemli ise, toplumun uzun süreler içerisinde edindiği toplumsal birikimler de kolektif belleğe en az o ölçüde katkı sunmaktadır. Bu bağlamda Nora'nın (2006: 171), bellek mekânlarını, "insanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öğe haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki her anlamlı birim" ifadesiyle tanımlıyor olduğu hatırlanmalıdır.

Yine herhangi bir döneme ilişkin gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmalarının dikkate değer bir kısmı da mekân veya mekânlar çerçevesinde gerçekleşen yaşanmışlıkların çözümlenmesine dayanmaktadır. İnsanların, birer fert olarak acı / tatlı kişisel geçmişlerine sahip çıkıp hatıralarının yaşandığı mekânlara benliklerinde yer vermeleri gibi, toplumlar da kolektif belleklerinde anlamlı ve belirgin bir yer ayırdıkları mekânların varlıklarını devam ettirmelerine, özel önem göstermektedirler. Söz konusu mekânlar, hem içerilerinde veya çevrelerinde gerçekleşen faaliyetlerle hem de bizatihi varlıklarıyla kolektif algının oluşmasına sebep olmaktadır. Bu kolektif algının oluşumunda ise, bireysel, fiziksel ve toplumsal faktörler görev almaktadır. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi değişkenler, kolektif algının inşasına etki eden bireysel faktörlerdir. Coğrafi bölgeye veya bir kente ait bitki örtüsü, iklim koşulları, jeolojik yapı, kullanılan yerel yapı malzemeleri ve mimari nitelikler

ise, mekâna ilişkin değişen ölçeklerin (coğrafi bölge, kent, mahalle vs.) her birinde etkili olan fiziksel faktörlerdir. Bireysel yaşanmışlıkların toplamı olmanın ötesinde, içerisinde yer alınan toplumun, tarihi, sosyolojik, siyasi, kültürel, ekonomik, sportif değerlerinin tümü ise, toplumsal faktörleri meydana getirmektedir.

Görüldüğü üzere, kolektif belleği ve dolayısıyla kolektif kimliği oluşturan kolektif algı, özünde mekânsal bir algıya atıf yapmaktadır. 21. yüzyılda, dünya nüfusunun yaklaşık %60'ının kentlerde yaşadığı bir dönemde ise, kolektif belleğin beslenip kolektif kimliğin inşa edildiği bu mekânlar, ister açık ister kapalı olsun, kente dair mekânlar olacaktır. Kent, zaten başlı başına, içerdiği fiziksel ve toplumsal yapıyla kolektif belleğin parçalarını oluşturan bir bütünlüğün ifadesidir. Bu doğrultuda, her kent, söz edilen maddi ve manevi unsurlardan müteşekkil olan bütünlüğüyle, kendi içerisinde bir başka bütünlük çemberine sahip olan diğer kentlerden ayrılmaktadır. Bu ayrılış, kentin biricikliği ile tesis edilen kent kimliğini ortaya koymaktadır.

Kent kimliği kavramı, Türkiye Bilimler Akademisi'nce hazırlanan Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü'nde, "bir kentin özgün tarihi ve kültürel birikimi; bölgesel, ulusal ve küresel yerleşim dizgeleri içindeki toplumsal, ekonomik ve kültürel işlevleri ve bunların, o yerleşim yerinin uzamsal örgütlenmesine yansımasından kaynaklanan ayırt edici özellik ve niteliklerinin tümü" olarak tanımlanmıştır (Türkiye Bilimler Akademisi, 2020). Kavram, başka bir tanıma göre,

> kent imajını etkileyen, her kentte farklı ölçek ve yorumlarla kendine özgü nitelikler taşıyan, fiziksel, kültürel, sosyo-ekonomik, tarihsel ve biçimsel faktörlerle şekillenen, kentliler ve onların yaşam biçiminin oluşturduğu, sürekli gelişen ve sürdürülebilir kent kavramını yaşatan, geçmişten geleceğe uzanan büyük bir sürecin ortaya çıkarttığı anlam yüklü bütünlüktür (Çöl, 1998: 14).

Aktarılan tanımlardan anlaşıldığı üzere kavram, çok boyutlu bileşenler içermektedir; kent kimliğini şekillendiren her bileşen ise, ayrı ayrı ve/veya bir başka bileşenle bütüncül biçimde, kendisini farklı kentlerdeki bileşenlerden ayıran bir özgünlük taşımaktadır. Yine, kent kimliğinin, süreklilik içeren ve nesilden nesile aktarılan, toplumsal ve toplumun şekillenmesine katkı sunan yapısal ögelerin anlam taşıyan bir harmanı olduğunun ifade edilmesi dikkate değerdir.

Kavram, toplumun kente atfettiği değerler bütününü ifade etmektedir. Kentin kimliği, bir bakıma, kente toplum tarafından yakıştırılan bir ideanın yansımasıdır. Kente dışarıdan bakıldığında ilk görülen şey olmanın ötesinde, toplumun kent hakkındaki kanaatini içermektedir (Tekeli, 1990: 252). Kent kimliğini, sıklıkla kendisiyle karıştırılan bir kavram olan kent imgesinden ayıran şey de bu, insanlarca kente atfedilen değerler ve kentin, kent sakinlerine sunduğu toplumsal, kültürel ve mekânsal öyküdür. Kent imgesi, kentin

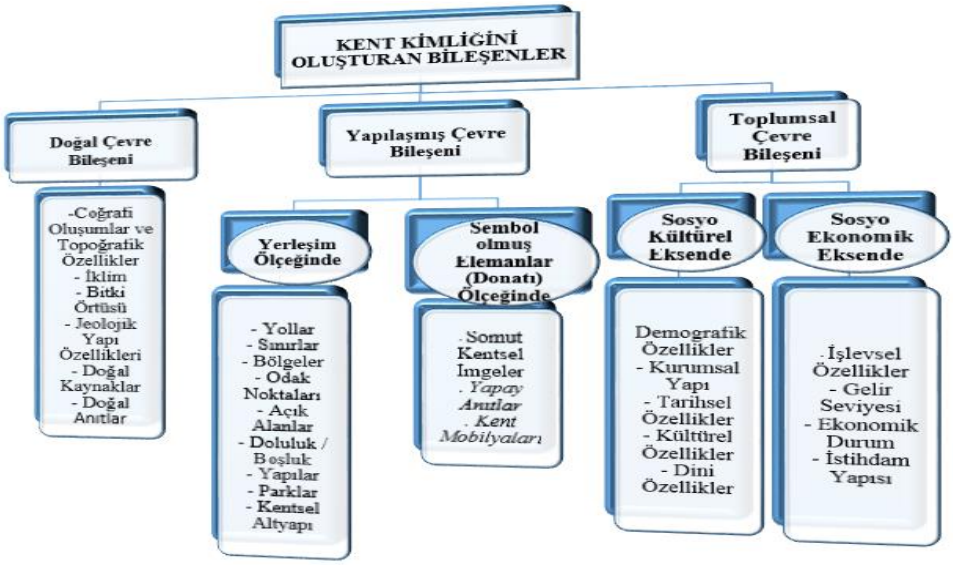
dışarıdan algılanmasını ifade ederken, kent kimliği, kentin tüm bileşenleriyle kendini tanımlamasıdır. Yani kent imgesi, kent kimliğinin kapsamı altında olan, kent kimliğini tamamlayan bir kavramdır (Diker ve Erkan, 2017: 182).

Kent kimliği, kimi zaman kentin içinde bulunduğu coğrafyaya göre (Akdeniz kenti vs.), kimi zaman üzerinde etkili olan tarihsel döneme göre (Orta Çağ kenti vs.), kimi zaman bir uygarlık ya da ulusla özdeşleşen yapısına göre (Yunan kenti vs.), kimi zaman bünyesinde barındırdığı etkin dini karaktere göre (İslam kenti vs.) (Ünlü, 2017: 76), kimi zaman da uzmanlaşma alanlarına göre (eğitim kenti vs.) çeşitli örnekler sergileyebilmektedir. Tüm bunlara ilaveten, ülkesel gelişmişlik düzeylerine ve uluslararası platformlarda oynadıkları rollere göre, kentlere, merkez kent, çevre kenti, yarı çevre kent, üçüncü dünya kenti, azgelişmiş ülke metropoliten kenti, kolonyal kent, küresel kent gibi kimi kimliklendirmeler de yapılmaktadır (Kurtuluş, 2003: 76). Bu aktarımların ışığında, bir kentin birden fazla kimliğe sahip olabileceği açığa çıkmaktadır.

Kentlerin bu çok kimlikli yapısı, söz konusu kentlerin, farklı bağlamlardaki (coğrafi, toplumsal, kültürel, ekonomik vs.) zenginliklerini ortaya koymaktadır. Birbirinden farklı birçok kimlik taşıyan bu kentler, sıklıkla, içinde yer aldığı ülkenin bilinirliğinin önüne geçebilmektedir. Özellikle, ulus aşırı siyasi, ekonomik, kültürel faaliyetlerin arttığı ve bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinin, yaygınlaşan kent diplomasisi vasıtasıyla kolaylaştığı 21. yüzyılda, marka kent, sakin kent, akıllı kent gibi payelerle kentlerin daha da görünür hale geldikleri dikkat çekmektedir. Gün geçtikçe ülkeler, kentlere nazaran daha soyut olanın karşılığı olarak görülmekte ve insanlar tarafından hayal gibi algılanmaktadırlar. Buna karşılık kentler, ülkelere kıyasla daha elle tutulur bir yapıya işaret etmektedirler (Bell ve Shalit, 2011: 4). Ülkelerin genel idari organizasyonları ya da sıklıkla bu organizasyonlara paralel işlev gören kent yönetimleri, amaçlamış oldukları tarihsel ya da toplumsal anlatıyı veya hikâyeyi oluşturmak için, kent formlarında birtakım değişikliklere giderek kent kimliğine etki edebilmektedirler (Tölle, 2010: 349). Kent, kentteki yaşam ve dolayısıyla kent kimliği üzerinde tesir oluşturan faaliyetleriyle yönetimler, büyük ölçüde, kendi tarihsel gerçekliklerine atıfta bulunmakta ve bir bakıma, kent üzerinden, gelecek dönemlere ve nesillere ilişkin toplumsal mühendislik arayışlarına girişebilmektedirler. Söz edilen faaliyetler, kendini yeniden tanımlama gayreti olarak okunmakta ve kimlik dönüşümü çerçevesinde değerlendirilmektedir. Ama bu durum, kent içerisindeki kolektif anlam alanlarının ve kentin kadim geçmişinin izlerinin ortadan kaldırılması tehlikesini de içerisinde barındırmaktadır. Böylelikle ortaya çıkan şey, kimlik dönüşümünün ötesinde bir kimlik kaybı olacaktır.

Bir kente, zaman içerisinde, planlı bir yaklaşım neticesinde, hâlihazırda sahip olduğu kimliğin haricinde bir kimlik kazandırmak ve kentin oluşturulan o kimlikle anılmasını sağlamak da mümkündür. Fakat bunu gerçekleştirebilmek için kent kimliğinin oluşumuna katkı sağlayacak bileşenleri tanımak ve bu bileşenlerin her birinden, birbirleriyle uyum sağlayacak biçimde yararlanmak gerekmektedir.

Şekil 1. Kent Kimliğini Oluşturan Bileşenler

***Kaynak**: Ocakçı ve Türk, 2012: 226'den yararlanılarak yazar tarafından uyarlanmıştır.*

Şekil 1'de görüldüğü üzere, kent kimliğini oluşturan bileşenler, doğal çevre bileşeni, yapılaşmış çevre bileşeni ve toplumsal çevre bileşeni olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Doğal çevre bileşeni ve yapılaşmış çevre bileşenleri, somut ögeler içermekteyken, toplumsal çevre bileşeninin soyut ögeler tarafından şekillendirildiği dikkat çekmektedir.

Doğal çevre bileşeni, herhangi bir müdahaleye gerek duyulmadan, kendiliğinden meydana gelmiş; kenti diğer kentlerden, sahip olduğu doğal niteliklerden ötürü ayrı kılan bir kent kimliği oluşturucu bileşendir. Bu bileşen başlıca, kentin topoğrafyasını, iklimini, bitki örtüsünü, jeolojik yapısına ilişkin özellikleri, kentin doğal kaynaklarını ve doğal anıtlarını içermektedir. Doğal çevrenin özellikleri, diğer çevre bileşenlerinin nasıl şekilleneceklerini

belirlemektedir. Kentteki yapılaşma ve kentte oluşturulacak ekonomik organizasyonların yanı sıra kentlilerin toplumsal alışkanlıkları, doğal çevrenin etkisi altındadır. Bu bakımdan, kent kimliğini oluşturan ögelerin değerlendirilebilmesi için, öncelikle doğal çevrenin ele alınması önem arz etmektedir.

Geçmiş ve gelecek arasında bir bağ oluşturucu nitelikte olan yapılaşmış çevre bileşeni ögeleri, yerleşim ölçeğinde ve donatı ölçeğinde olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Birinci grubu oluşturan ögeler, yollar, sınırlar, bölgeler, odak noktaları, açık alanlar, yapılar, parklar ve kentsel altyapı olarak sıralanmaktadır. Diğer gruptakiler ise başlıca, işaret ögeleri/sembol elemanlar olan somut kentsel imgelerden (yapay anıtlar, kent mobilyaları vs.) meydana gelmektedir. Yapılaşmış çevre ögeleri, kolektif bellekte yer edinerek kentlilerde aidiyet duygusunun yerleşmesine neden olmaktadırlar. Bu bağlamda, kentin kimliğine katkı sunan bir ögenin, tahribata uğraması, yerinden edilmesi ya da ortadan kaldırılması, kolektif bellek üzerinde olumsuz etkide bulunacak ve kent sakinleri, yaşadıkları çevreye yabancılaştıkları duygusuna kapılacaklardır. Bu da kent kimliği üzerinde istenmeyen bir etki oluşturacaktır. Yapılaşmış çevreyi meydana getiren ögelerin her birinin, birer karakter sahibi olup kent kimliğinin oluşumuna katılmalarında, toplumsal süreçlerin (duyumlar, yaşanmışlıklar, beklentiler) ve toplumsal algının yadsınamaz payının bulunduğu da göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır.

Kentin somut yapısının inşasında olduğu gibi, kimliğinin şekillenmesinde de toplumsal çevre başat aktördür. Kentin zihinlere yerleşip hayal edilebilen bir imge haline getirilmesi ve kent kimliğinin oluşması için, görsel yapı ile mimari detayların belirmesi yeterli olmayacaktır. Yerleri ve mekânları önemli kılan şey, toplumca kullanılabilir kabul edilip onlara anlam yüklenilmesi ve bunlarla toplum arasında duygusal bir bağ kurulmasıdır (Pocock ve Hudson, 1978: 31-32). Toplumsal çevre bileşenini oluşturan ögeler, sosyokültürel (demografik özellikler, kurumsal yapı, tarihsel özellikler, kültürel özellikler, dini özellikler) ve sosyo ekonomik (işlevsel özellikler, gelir seviyesi, ekonomik durum, istihdam yapısı) olmak üzere birbirleriyle etkileşim içerisinde bulunan iki eksende değerlendirilmektedir.

Ülkelerin başkenti olan ve/veya ekonomik faaliyetlerin yoğun biçimde geliştiği, kent içi nüfusun fazla olduğu kentler bugün çok merkezli hale gelmişlerdir. Buna rağmen, söz edilen nitelikleri taşıyan kentlerin tarihi bir merkezi vardır. Söz edilen, kent kimliğini, kentlilere ya da kent dışındaki gözlemcilere, kentin diğer odak noktalarına nazaran daha fazla aktaran bir çekirdek merkezdir. Avrupa'nın büyük kentlerinde bu tarihi merkez, büyük anıtlar ve geniş meydanlarla temsil edilirken; Osmanlı'nın yüzyıllarca hüküm sürdüğü ve kimi zaman dönüşüme uğrattığı, kimi zaman da bizatihi kurduğu

kentlerde, cami ve çevresindeki çarşının varlığı dikkat çekmektedir. Bu çarşılarda, hem ekonomik hem de kültürel alanda birçok fonksiyonun gerçekleştiği bilinmektedir. Bir yandan, çarşıların içlerindeki camilerin etrafındaki külliyeler vasıtasıyla, eğitim faaliyetleri gerçekleştirilirken; öte yandan, ticari işleve ve güvenlik fonksiyonuna sahip kervansarayların varlığı görülmektedir. Osmanlı'nın uzun yıllar boyu hâkim olup kendi çok kültürlü kimliğini kente sindirdiği Balkan kentlerinde de bu durum söz konusudur. Bu bağlamda, tarihi kent merkezlerinin cami-çarşı ekseninde şekillendiği Üsküp ve Saraybosna kent örneklerinin çok uluslu ve çok kültürlü yapılarının, kent kimliğini oluşturan bileşenler açısından değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Üsküp Eski Çarşı

Kuzey Makedonya'nın başkenti Üsküp'te bulunan Eski Çarşı, Üsküp'ün kent kimliğini şekillendiren önemli ögelerden birisidir. Çarşı içerisinde, bir kısmı yitirilmişken, bir kısmı hâlihazırda varlığını sürdüren birçok tarihi yapı yer almaktadır. Tarihi, kültürel ve toplumsal yapısıyla, kolektif belleğin geçmişten geleceğe aktarımında dikkate değer bir anlam alanı olan Eski Çarşı'nın, sahip olduğu niteliklerin, kent kimliğine olan katkısı nispetinde, kent kimliğini oluşturan bileşenler bağlamında değerlendirilmesi yoluna gidilecektir.

Doğal Çevre Bileşeni Bağlamında Eski Çarşı

Balkan Yarımadası'ndaki merkezi konumundan ötürü Üsküp, Avrupa, Ege Denizi ve Orta Doğu arasında bir bağlantı noktası oluşturmaktadır. Kosova ve Priştine'ye, Selanik ve Ege Denizi'ne, Niş ve Belgrad'a, Sofya ve İstanbul'a uzanan bir geçit üzerinde yer alan Üsküp'ün (Ahbab, 2015: 1), Treska, Lepenec, Sereva ve Vardar nehirlerinin biriktirdiği alüvyon sahaya kurulduğu, verimli topraklarıyla Antik Çağ'dan bu yana insan topluluklarına ev sahipliği yaptığı belirtilmelidir. Nemli subtropikal iklimin etkili olduğu bölgede, yaz ayları, sıcak ve nemli geçerken, kışlar genellikle hafif serindir (Gönül vd., 2017: 90).

Üsküp, Vardar Nehri'nin iki yakasında, dağlarla çevrili geniş bir ovada, doğu batı yönünde kurulmuş bir kenttir. Nehir, kenti, eski kent ve yeni kent olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Eski Çarşı da nehrin sol kesiminde, Arnavut ve Türk Müslümanlarının yoğun olarak bulunduğu bölüm olan eski kentte, Čair Belediyesi'nin sınırları içerisinde yer almaktadır. Çoğunlukla Makedon nüfusun yaşadığı nehrin sağ kesiminde ise, Tanzimat Devri'nden bu yana inşa edilmeye devam edilen yapılar dikkat çekmektedir.

Eski Çarşı, batıda Kale Tepesi ve doğuda ise Gazi Baba Tepesi tarafından kuşatılmış biçimdedir. İzmir Tarihi Kemeraltı Çarşısı'nın, Kadifekale eteklerinde yer aldığı gibi, Eski Çarşı'nın da, Üsküp Kalesi'nin hemen aşağısında bulunduğu dikkat çekmektedir. Öztürk (2014: 32), Eski Çarşı'nın sınırlarını, "Vardar Nehri'nin üzerindeki Fatih Sultan Mehmed veya Taş Köprü

ya da Vardar Köprüsü'nden Bit Pazarı'na, oradan Üsküp Kalesi ve Ayios Spas Kilisesi ile Mustafa Paşa Camii'nden Sereva Nehri'ne kadar uzanır" ifadesiyle belirtmektedir. İbrahimgil (2018: 77) ise, bu tarifi detaylandırarak çarşının, batıda Yahudi Mahallesinden başlayarak Hamidiye Yokuşu ve Kale, kuzeyde İshak Bey İmaret Mahallesi, doğuda İsa Bey Mahallesi'nden Vardar Nehri'ne doğu sıralanan Hoca Şemseddin Mahallesi, Sultan Murat Mahallesi ve İbni Payko Mahallesi tarafından çevrelendiğini aktarmaktadır.

Yollar ve birbirleriyle alakasız bölgelerle çevrili vaziyette olan Eski Çarşı, sınırlı bir alanda faaliyet göstermektedir. Çarşının, hâlihazırda uğrak bir alan olmasının önünde birtakım engeller mevcuttur. Ana yaya aksının, bir köprü marifetiyle güzergâhının değiştirilmesi ve yaya aksının çarşının içine girmiyor olması; ayrıca, çarşı civarındaki otopark yetersizliği, kısıntıların başlıcalarıdır. Kente gelen ziyaretçiler açısından cazibe merkezi olan kalenin, Vardar Nehri ile bir doku bağlantısının kurulamamış olması, çarşı bölgesinin sınırının, Vardar Nehri kıyısından uzaklaştırılması ve çarşı ile nehir arasındaki alanda yapılaşmaya gidilmesi, çarşının görünürlüğüne ve ulaşılabilirliğine ket vuran faktörlerden bazılarıdır (İbrahimgil, 2018: 188-189).

Yapılaşmış Çevre Bileşeni Bağlamında Eski Çarşı

Osmanlı'nın bölgeye yerleşmesinden önce, kale içinde sınırlı bir varlığa sahip olan Üsküp kenti, Osmanlı fethinin ardından, sur dışına çıkarak doğu-batı yönünde bir gelişim göstermiş ve inşa edilen yapı kompleksleri ve bu komplekslerin çevresinde seyreden yerleşim yerleri ile birlikte kent, hızlı bir yapılaşmaya gitmiştir (Gönül ve Durak, 2018: 87). Eski Çarşı da bu yapılaşma ögelerinin önemli bir kısmını bünyesinde taşımakla kent kimliğine kayda değer bir katkı sunmaktadır. Bunun yanı sıra Yiğit Paşa Cami, Burmalı Cami, Davut Paşa Hanı gibi yapıların yıkılmış olmaları çarşı için ve dolayısıyla kent için ciddi bir kayıp olarak nitelendirilebilirken; Sultan Murad Cami ve Davut Paşa Hamamı gibi yapıların ise, Eski Çarşı'nın bugünkü sınırlarının dışında kalmış olmalarının, çarşının tarihi yapı envanteri açısından olumsuz bir durum içerdiği düşünülebilecektir[1]

15. yüzyıldan itibaren Üsküp'te, bugünkü Eski Çarşı'nın muhitinde, vakıf müessesesi yoluyla bir Osmanlı kenti oluşmaya başlamıştır. İlk önce 1414'te, Paşa Yiğit Bey tarafından, bugün izine rastlanılamayan bir cuma camisi inşa edilmiştir. Ardından, 1439'da İshak Bey, tüm ticari faaliyetlerin bir arada gerçekleşmesine olanak tanıyan bir bedesten kurmuştur. Söz konusu bu

[1] Eski Çarşı içinde zikredilen kimi yapıların yıkılmalarında, kimi yapıların da zaman içerisinde çarşı dışında kalmalarında, siyasi otoritenin etnik ayrımcılığına dayalı kent politikalarının veya 1963 Üsküp depremindeki gibi bir doğal afetin ya direkt kendisinin ya da afet sonucu gerçekleşen kent planlama çalışmalarının doğrudan ve/veya dolaylı etkileri bulunmaktadır.

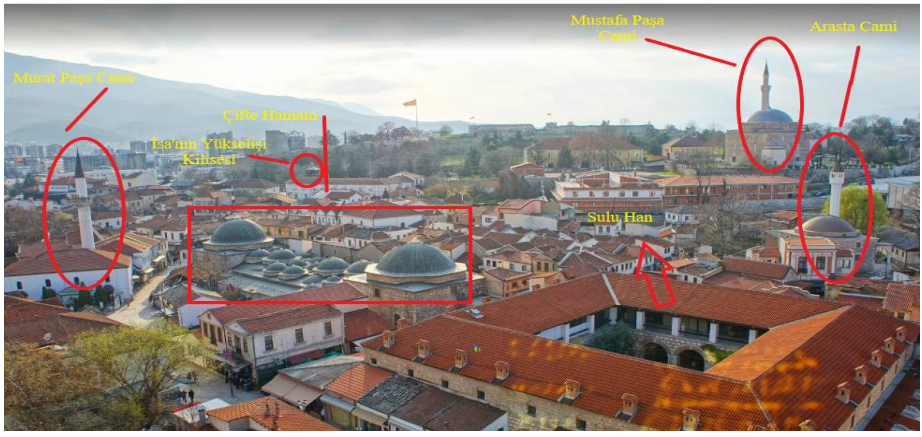
iki yapı, Osmanlı Üsküp'ünün gelişimi noktasında temel teşkil etmişler; tüm büyük kamusal tesisler de, bu yapıların, bu yapılar çevresindeki ana yolların ve kalenin civarında meydana getirilmişlerdir (Krstikj ve Koura, 2013: 831).

Eski Çarşı'da yapılaşma tipik Osmanlı kentinin özelliklerini taşımaktadır. Büyüklü küçüklü ama ritmik ölçülü dükkânlar, her biri aynı çatının altına dizilmişçesine eşdeğer yüksekliktedirler. Esasen, Osmanlı kentini andıran yapılaşma örnekleri, Üsküp içerisinde sadece Eski Çarşı'ya özgü değildir. Kentin kuzeydoğu kısmını oluşturan sahada, kentin güneyinde oluşturulmaya devam edilen planlı yapıların aksine, organik yapıda mahalleler, çıkmaz sokaklar ve belirli bir alanda yoğunlaşan kültürel yapılar, Osmanlı dönemini çağrıştıran bir kentsel form oluşturmaktadırlar.

Eski Çarşı, her ne kadar Müslüman toplumu ile özdeşleşmiş bir alan olarak kabul edilse de içerisindeki, farklı kültüre ve farklı dine mensup topluluklara ait yapılarla, farklılıklar içerisinde bir arada yaşıyor olmanın somut bir örneğidir. Çarşıda, birbirlerine çok yakın alanda yer alan, *Mustafa Paşa Cami*, *İsa'nın Yükselişi Kilisesi* (*Sveti Spas*), *Arasta Cami*, *Murat Paşa Cami*, *Çifte Hamam*, *Sulu Han*, *Kapan Han*, *Bedesten*, *Makedonya Ulusal Müzesi* ve *Kurşunlu Han* hâlihazırda ayakta olan yapılaşmış kent kimliği ögelerindendir. Zikredilen yapılardan Bedesten 1445 yılında, Mustafa Paşa Cami 1492 yılında, Murat Paşa Camisi, Kurşunlu Han, Sulu Han, Arasta Cami, Kapan Han ve Çifte Hamam da yine tam tarihi bilinmemekle birlikte 15. yüzyılda inşa edilmişlerdir. İsa'nın Yükselişi Kilisesi, 16.yüzyılın eseri iken, Makedonya Ulusal Müzesi ise, 1924 yılında bina edilmiştir[2]. Osmanlı döneminin ardından, çarşıda oluşturulmak istenen yeni yapılaşmanın en belirgin örneklerinden birisi olması nedeniyle önem taşıyan Makedonya Ulusal Müzesi, Krstikj'e göre (2013: 108), Eski Çarşı'nın, kuzey bölgesiyle olan bağlantısına ket vurmakta ve bedestenin bulunduğu merkezin anlamına gölge düşürmektedir. Müze, çarşı içerisinde, geleneksel Türk mimarisine aykırı yapısı ile dikkat çekmektedir.

[2] Krstikj (2013: 89), Makedonya Ulusal Müzesi'nin tarihini 1970 olarak ifade ederken, Dimova (2019: 961), 1980 olarak belirtmiştir. Tarihlerdeki farklılıklar, müzenin yeniden inşa edildiğini ve hâlihazırdaki yapının, 1924'deki yapıdan farklı bir yapı olduğunu akıllara getirmektedir.

Şekil 2. Eski Çarşı'nın Yapılaşmış Kimlik Ögelerinin Bir Kısmının Toplu Görünümü

***Kaynak**: Nikolovski, 2013'den yararlanılarak yazar tarafından uyarlanmıştır.*

Şekil 2'de, Eski Çarşı'nın yapılaşmış çevre bileşeni ögelerinden bir kısmının toplu görünümü yer almaktadır. Görselde, en uzak noktada fark edilen Üsküp Kalesi'nin eteklerinde yer alan Mustafa Paşa Cami, Murat Paşa Cami, İsa'nın Yükselişi Kilisesi, Çifte Hamam, Sulu Han ve Arasta Cami görülmektedir.

Toplumsal Çevre Bileşeni Bağlamında Eski Çarşı

Bir kentin tarihi, o kentin kimliğini oluşturan toplumsal çevre bileşeni ögelerinden birisidir. Eski Çarşı'nın tarihi gelişiminden söz etmeden önce Üsküp'ün, dolayısıyla Makedonya'nın tarihinden kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Makedonya, Eski Çağ'dan, Osmanlı dönemine dek sırasıyla, Pers İmparatorluğu, Makedonya Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Sırp Krallığı tarafından idare edilmiştir. 1392 yılında, Osmanlı Devleti'nce fethedilen bölge, Balkan Savaşları sonrası 1913'de imzalanan Londra Anlaşması sonucu Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Bulgarlar, Yunanlar ve Sırplar arasında uzun yıllar devam eden ihtilaf ve çatışmaların ardından, 1944 yılında, Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nin kurucularından biri olarak Makedonya Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Yugoslavya'nın da çözülmesi üzerine 1991'de Makedonya, Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir (İlimsever ve Ağanoğlu, 2010: 18-26). 12 Haziran 2018 tarihinde ise, ülkenin adı Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir.

Eski Çarşı tarihinin ise, 12. yüzyıla dek uzandığı tahmin edilmektedir. Roma devrinden kalan kalenin aşağı kısmına inen insanların, burada yerleşim amacı taşıdıkları bilinmektedir. Çarşının işlevsel olarak ortaya çıkışı ise, bölgenin dört bir yanından gelen vatandaşlar ve tüccarlar arasında mal alışverişinin gerçekleştiği Ortaçağ fuarlarının varlığına dayanmaktadır (Marina vd., 2011: 4). 15. ve 16. yüzyıllarda ise Eski Çarşı, Osmanlı kent yapılanmasının bir parçası olarak, bölgede hızla artan yapılaşmanın etkisiyle Üsküp kenti için ticari ve sosyal bir merkez biçiminde ortaya çıkmıştır. Eski Çarşı'yı, 17. yüzyılda ziyaret eden Evliya Çelebi'nin aktarımına göre, çarşıda, bir kısmı bugün dahi varlığını koruyan, takkecilik, çadırcılık, pabuççuluk, kazancılık, boyacılık, kasaplık, lülecilik, kürkçülük, mutafçılık, saraçlık, terzilik, hallaçlık, çubukçuluk, tüfekçilik, abacılık, şekercilik, ipekçilik, kazancılık, demircilik ve kaftancılık zanaatları icra edilmiştir (Öztürk, 2014: 35). Çarşıda, farklı dine ve etnik yapıya mensup olan topluluklar, her topluluğun hakkını koruyan Osmanlı millet sistemi gereği, uzun süre beraberce kendi kültürlerini muhafaza ederek yaşamışlardır.

Eski Çarşı içerisindeki topluluklar, çarşının durağan olmayan yapısına şahitlik etmişlerdir. Çarşı, üç büyük dönemsel değişime uğramıştır. İlk dönem, çarşının gerek fiziki gerekse ticari anlamda kalkınmaya başladığı yılları temsil etmektedir. Bu dönem, 1392'de, Osmanlıların Üsküp fethinden, 1689'da, Avusturya ordusunun neden olduğu büyük yangına kadarki dönemdir. İkinci dönem, 1839-1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun, Tanzimat'ın gerekleri doğrultusunda katıldığı hızlı modernleşme dönemine karşılık gelmektedir. Batı Avrupa etkisinin yoğun biçimde hissedildiği, 19.yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başına rastlayan dönem ise, üçüncü dönemi işaret etmektedir (Krstikj vd., 2012: 1882). Bu durağan olmayan yapı, esasen, Eski Çarşı'nın çok daha ötesinde, Üsküp kentinin geneli için geçerlidir. Bouzarovski'nin tabiri ile ifade edilecek olursa, kentin ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişimi süresince bahsedilebilecek tek tutarlı şey, kentin söz konusu gelişim süreçlerindeki tutarsız tutumunun devamıdır. Bu durumun şekillenmesinde, yaşanan kimi doğal afetlerin yanı sıra, birbiri peşi sıra yönetime gelen siyasi otoritelerin, kent üzerine, kendi ideolojilerini yansıtma gayretlerinin payı bulunmaktadır (Bouzarovski, 2011: 276).

Üsküp'ün yaşamış olduğu değişimden nasibini alan ve durağan bir yapıya sahip olmadığından söz edilen Eski Çarşı, çarşının özünü oluşturan nitelikler açısından bakıldığında, büyük ölçüde kendi kimliğini koruyabilmiştir. Buna rağmen, bugün dahi kentte, ticaret ve eğlenceye yönelik en önemli merkezlerden biri olan çarşı, 1963 depreminin ardından oluşturulan yeni kentsel yapılanma içerisine dâhil edilmek istenmiştir. Birçok bina yeniden inşa edilmiş ve altyapı yenilenmiştir. Fakat bu yenileme çalışmaları, Vardar Nehri'nin güneyinde gerçekleştirilenin aksine, çarşı bölgesinde, özel inisiyatife

ve Čair Belediyesi'nin tasarrufuna terk edilmiştir (Veron, 2016: 1449). Bu durumun şekillenmesinde, Eski Çarşı'daki yoğun Arnavut Müslüman nüfusun varlığından ötürü, çarşının, Makedon politikacılarca, güvensiz bölge ilan edilmesinin payı bulunmaktadır. Eylül 2010 tarihli bir araştırmanın sonuçlarına göre, Eski Çarşı'da yer alanların % 59'unun Arnavut, % 18'inin Makedon, %15'inin Türk, geri kalanların ise, Boşnak, Roman ve Sırp oldukları tespit edilmiştir. Dini aidiyet bakımından ise bu etnik kökenlerin karşılığı, % 81,3 Müslüman, % 16,7 de Ortodoks Hıristiyan olarak belirlenmiştir (Janev, 2016: 32). 1963 depreminin ardından, çarşının kuzey kısmının yıkılarak geleneksel forma karşıtlık içeren yapılaşmaya gidilmesi, 2000'li yıllara dek, çarşının demografik dağılımını etkileyen en önemli etkenlerden birisi haline gelmiştir (İbrahimgil, 2018: 136).

20. yüzyılın sonlarında Makedonya bağımsızlığını kazanmıştır; bu, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal anlamda bir dönüşümün de habercisidir. Bu dönüşümün merkezine, Vardar Nehri'nin güney yakasında kalan bölge yerleşmiştir ve Eski Çarşı, dönüşüm sürecinin dışında kalarak bir durgunluk sürecine girmiştir. Bu durumun şekillenmesinde, 19. yüzyılda Vardar Nehri'nin güneybatı yakasına kurulan tren istasyonunun, kent merkezini, kentin bu kısmına taşıması; çarşı dışındaki bölgelerde alışveriş merkezleri ve kafelerin kurulması etkili olmuştur (Janev, 2016: 31-32, Şerbetçi, 2017: 209). Bu bağlamda, kentin tarihi merkezi olan Eski Çarşı bölgesi, 1965 Kenzo Tange ve 2014 Üsküp kentsel dönüşüm projeleriyle çok merkezli bir kent haline gelmeye başlayan Üsküp kentinde bir çeper konumuna itilmiştir.

Bosna Hersek Başçarşı

15.yüzyılda, Miljacka Nehri'nin kıyısına kurulmuş olan Başçarşı, hanları, hamamları, camileri, medreseleri, çeşmeleri ile bir Osmanlı Çarşısı niteliğindedir. Bunun yanı sıra, çarşı içerisinde yer alan kiliseler ve sinagoglar, çarşının çok kültürlü ve çok milletli yapısına ışık tutmaktadır. Saraybosna'dan, hatta Bosna Hersek'ten söz edildiğinde ilk akla gelen kentsel yaşam alanı olan Başçarşı, bir ticari odak olmanın ötesinde, tarihi birikimiyle kültürel ve toplumsal ögelerin beslediği bir kolektif bellek merkezidir. Başçarşı, kent kimliğini oluşturan bileşenlere ait örnekleri, bünyesinde zengin bir biçimde taşıyor olmasıyla dikkat çekmektedir.

Doğal Çevre Bileşeni Bağlamında Başçarşı

Saraybosna kenti, kuzeyinde ve güneyinde dağlık [1500-2000 metre yüksekliğe sahip dağlar] araziye sahip olan düz bir alüvyon vadisinin doğu ucunda yer almaktadır (Gül ve Dee, 2015: 152). Saraybosna, Bosna Hersek'in Bosna kesiminde yer almaktadır ve Akdeniz iklimi görülen Hersek kesiminin aksine, nemli karasal bir iklime sahiptir. Ayrıca kent, doğal su kaynakları ve ormanlar yönünden oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Miljacka Nehri'nin kıyısında

bulunan Başçarşı ise, Saraybosna'nın, doğu yakasında, Stari Grad (Eskişehir) Belediyesi'nin sınırları içerisindedir. Başçarşı'nın bulunduğu saha, oluşum tarihi boyunca, coğrafi kısıtlılıklardan ötürü, önemli ölçüde, insan eliyle meydana getirilmiş, nispeten küçük bir alana (yaklaşık 14 hektar) işaret etmektedir.

Başçarşı'nın sınırları, güneyde, Miljacka Nehri'ne paralel biçimde uzanan Obala Caddesi; kuzeyde, çarşıyı, kuzey yerleşim tepelerinden ayıran Petar Kocic /Marshall Tito Caddesi; batıda, Avusturya-Macaristan mimarisine sınır oluşturan Gazi Hüsrev Bey Bedesteni ve eski sinagog; doğuda, Belediye Binası ve Šeher Ćehaja Köprüsü tarafından oluşturulmaktadır (Alic, 2010: 66). Geniş caddelerin kesiştiği bir bölgede yer alan Başçarşı'da, çevredeki yerleşimleri, eski şehir merkezine bağlayan yerel otobüs durakları bulunmaktadır. Ayrıca, tramvay duraklarının Başçarşı'ya yakınlığı da elverişli turistik-coğrafi konuma katkı sağlamaktadır. Engelsiz yaya erişimini kolaylaştırmak için son birkaç yıldır, çarşı merkezinde, araba trafiği tamamen yasaklanmıştır. Alan darlığı nedeniyle, park yerine ayrılan saha, yerel halkın ve ziyaretçilerin ihtiyaçlarını gidermekten uzaktır (Mulaosmanovic vd., 2019: 34).

Yapılaşmış Çevre Bileşeni Bağlamında Başçarşı

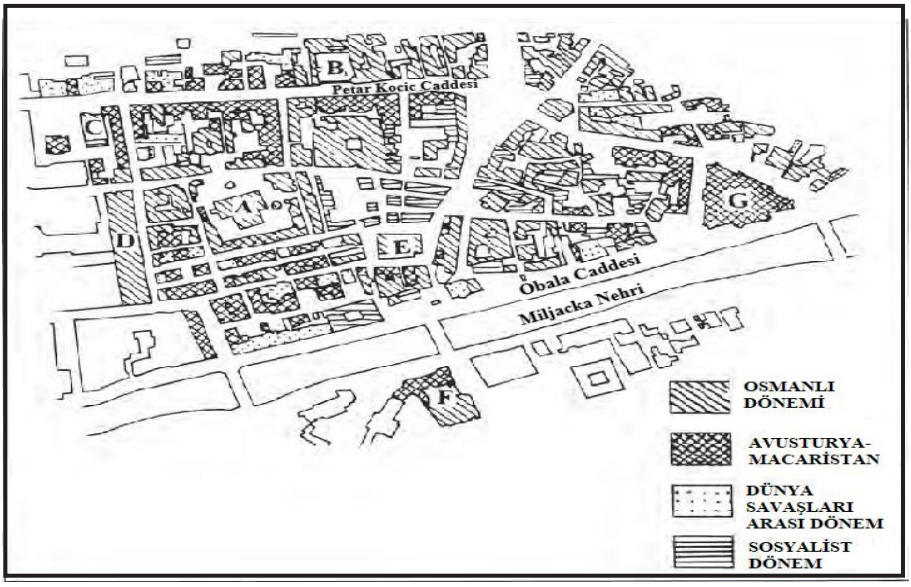
Osmanlı kentsel tasarım ilkelerini korumuş olan Başçarşı'nın en belirgin özelliklerinden birisi, Batı Anadolu'daki diğer Osmanlı kentleri gibi, kamuya ait olan alanlar (ticaret ve iş bölgesi) ile özel alanlar (çevredeki yerleşim bölgesi) arasındaki bölünmenin sağlanmış olmasıdır (Gül ve Dee, 2015: 152). Bunun yanı sıra Başçarşı, Gazi Hüsrev Bey Cami (1531), Ortodoks Kilisesi (1539) ve Sinagog (1581) dâhil olmak üzere farklı dinlere mensup toplulukların bir araya gelerek bir toplum oluşturmasına imkân tanımıştır. Dar, dolambaçlı sokaklarla birleşen bu yapılar, eski bölgenin derinliklerinde yer alan Saraybosna'ya ait değerler hakkında bir izlenim oluşturmaktadır (Alic, 2019: 63).

Warchitecture[3], Saraybosna kentinin gelişiminde dört tarihi dönemin rol oynadığını ifade etmiştir. Bunlar: Doğu dönemi [Osmanlı dönemi], Avusturya-Macaristan dönemi, savaş arası dönem ve II. Dünya Savaşı sonrası [çağdaş] dönemdir (Alic, 2019: 63). Başçarşı da, kente, zikredilen bu dört dönem

[3] Warchitecture, 1993 yılında (Bosna Hersek kuşatmasından 1 yıl sonra), Bosna Hersek Mimarlar Birliği'nin, Saraybosna sanat ve miras kurumları ile işbirliği içinde oluşturduğu, Saraybosna özelinde kent korunması, kent kırım vs. konular üzerine, dergi, sergi, katalog ve kartpostallar marifetiyle çalışmalar yürütülmesine olanak tanıyan projedir (Alic, 2019: 63).

süresince hâkim olmuş tüm yönetimlerin izlerini taşıyarak bu dönemlere ait tarihi yapıları bir arada bulundurmaktadır.

Şekil 3. Sosyalist Dönemde Başçarşı Bölgesi Yapı Krokisi

***Kaynak**: Alic, 2019: 64.*

Şekil 3'te, Başçarşı'ya ilişkin yapısal kronolojik gelişime vurguda bulunan Sosyalist Döneme ait bir plan görülmektedir. Buna göre, söz konusu dört döneme ilişkin yapılar, çarşı bölgesini şekillendirmektedir. A (Gazi Hüsrev Bey Cami), B (Ortodoks Kilisesi), C (Sinagog), D (Brusa Bedesteni), E (Rüstem Paşa Bedesteni), F (Hünkâr Cami) ve G'de (Belediye Binası) yer alan yapıların halen varlıklarını sürdürüyor olmaları, Başçarşı'nın başlı başına, kent için ne denli önemli bir kent kimliği unsuru olduğunun bir delili niteliğindedir. Görüldüğü üzere çarşı içerisinde, Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu dönemlerine ait yapı örnekleri bir arada bulunmaktadır. Davutoğlu (2016:48), bu birlikteliği göz önünde bulundurarak Saraybosna'nın, iç içe geçen halkalar şeklinde, üç ayrı kent geleneğini yaşatıyor olduğunu ifade etmektedir. Buna göre, en iç kısımda, Osmanlı'ya ait doku, hemen yanında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun izleri[4], en dıştaki halkada ise, Tito

[4] Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Saraybosna'daki yapıları, Osmanlı çekirdeğinin yanına inşa ederek, Müslüman kent seçkinlerinin sadakatini kazanmayı

önderliğindeki Yugoslavya'nın tek düze kent tecrübesini yansıtan mimarisi yan yana yaşamaktadır.

Söz konusu tarihsel süreklilik, 1950'li yıllarda Sırbistan ve Kosova'da görüldüğü gibi, Saraybosna Başçarşı'da da sosyalist modernleşme politikası doğrultusunda tahrip edilmek istenmiştir. Bu bağlamda, Bosna-Hersek'te yaşanan iç savaş döneminde (1992-1995), Saraybosna kentinde bir kentkırım yaşanmış ve Başçarşı'daki yapılar da bu felaketten etkilenmişlerse de (Badescu, 2019: 374) kentlilerin güçlü direnişi ile Başçarşı içerisinde, çok dinli ve çok kültürlü yaşamın göstergesi niteliğinde olan mimari yapılar varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Çarşı içerisinde bir işaret ögesi olarak yer alan *Sebil*, Saraybosna'daki, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminin en belirgin mimari örneklerinden olan *Belediye Binası*, Gazi Hüsrev Bey'in, 1531 yılında inşa ettirdiği Gazi *Hüsrev Bey Cami* ve bu caminin batı tarafında yer alan *Saat Kulesi,* Bosna Hersek'teki, Osmanlı dönemi hanlarından, bugüne, yerli yerinde ulaşabilen tek han olan *Moriça Han,* Bosna Hersek'in en büyük katedrali olan *Saraybosna Katolik Katedrali,* Saraybosna'daki kutsal kabul edilen en eski binalardan *Eski Ortodoks Kilisesi* ve *Aşkenazi Sinagogu*, bahse değer yapıların başlıcalarıdır.

Toplumsal Çevre Bileşeni Bağlamında Başçarşı

Osmanlı fethinden evvel, seyrek şatoların bulunduğu ve yerleşik kent kültürünün oluşmadığı (Davutoğlu, 2016: 115) Saraybosna'da, Bosna'nın ikinci Osmanlı Sancak Beyi İsa Bey İshakovic, ilk inşaat projelerini 1462 yılında başlatmıştır. İlk olarak bey sarayını ve Saraybosna'nın ilk camisini Miljacka Nehri'nin sol kıyısında kurmuş; ardından, nehri geçen büyük bir köprü inşa ettirmiştir. Nehrin sağ kıyısında ise, bugün Başçarşı olarak adlandırılan çarşının çekirdeğini oluşturan bir bina olan bitişik dükkân ve atölyelerle müteşekkil bir kervansaray kurulmasına öncülük etmiştir. 15. yüzyılın son on yıllarında ise, inşaat faaliyetlerinin çoğunun Saraybosna'nın periferinde gerçekleşmesinden ötürü, Başçarşı'da, bu döneme ait önemli anıtsal yapılara rastlanmamaktadır (Alic ve Gusheh, 1999: 6).

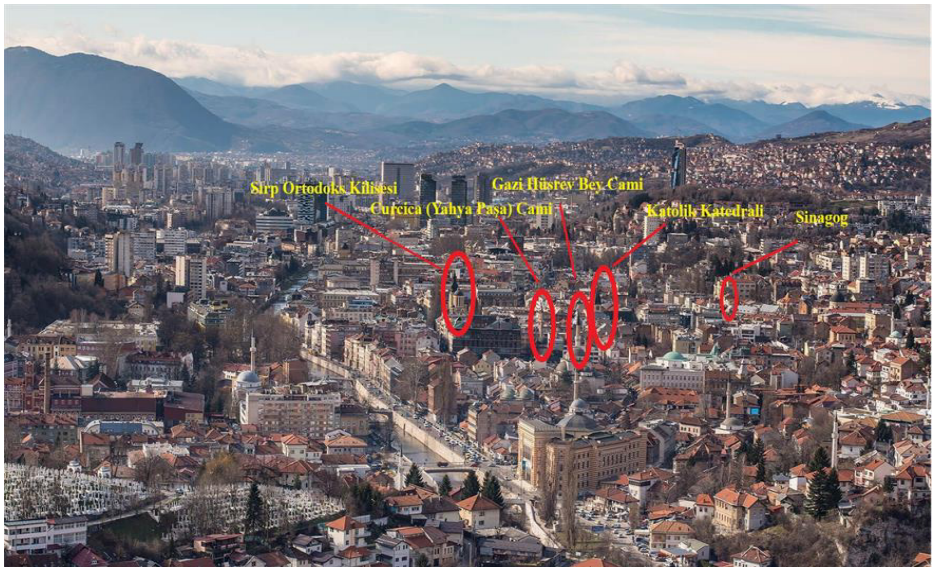
1521-1541 yılları arasına karşılık gelen, Sancak Beyi Gazi Hüsrev Bey döneminde, Başçarşı büyük gelişim göstermiştir. Osmanlı kent yönetimi esaslarına göre oluşturulan çarşı, özerk bir yönetimi ve tüzel kimliği olan vakıf tarafından belirlenen kurallar doğrultusunda organize edilmiştir. 1531'de Gazi Hüsrev Bey, Saraybosna ve Başçarşı'nın en önemli camisi olan Gazi Hüsrev Bey Camisi'ni bir külliye olarak inşa ettirmiştir ki içerisinde, bir şadırvan, iki

amaçlamıştır (Badescu, 2019: 369). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde, Başçarşı, batıya doğru genişleyerek neoklasik mimari yapıları kazanmıştır (Gül ve Dee, 2015: 153).

türbe, bir medrese ve genç dervişler için bir konaklama yeri mevcuttur. İlerleyen on yılda ise, Başçarşı, bir ticaret merkezi olarak sahneye çıkmaktadır. Bu dönemde (1540), Taşlıhan ve bedestenin inşaları söz konusudur (Alic ve Gusheh, 1999: 6).

Başçarşı her ne kadar Osmanlı kent yapısı ve İslami kurumlar ekseninde şekillenmişse de çarşı, millet sistemi altında bir dereceye kadar sosyal ve sivil özerklik kazanan diğer dini grupları da bünyesinde barındırmıştır. Dubrovnik'ten gelen Katolik tüccarlar, kendilerine ait çarşı bölgesinde bir kilise inşa ederken, Ortodoks nüfusu Başçarşı'nın kuzey sınırına yakın bir yere yerleşmiş ve 1539'da, çevredeki konut ve dükkânlar ile kiliselerini kurmuşlardır. Yüzyılın ilerleyen döneminde, Başçarşı, Sefarad Yahudileri'nin gelişine şahit olmuştur. İspanya'dan kovulduktan sonra Saraybosna'da bir topluluk kuran Yahudiler, ilk sinagoglarını 1580'de çarşının batı ucunda inşa etmişlerdir (Alic ve Gusheh, 1999: 8).

Şekil 4. Başçarşı'da Farklı İnançlara Ait Dini Yapıların Toplu Görünümü

***Kaynak**: Destination Sarajevo, 2020. (Badescu'nun (2019: 368) sistematiğinden yararlanılarak yazar tarafından uyarlanmıştır).*

Şekil 4, farklı dini inançlara ait yapıların ve dolayısıyla farklı dini toplulukların, Başçarşı içerisinde bir arada konumlanışlarını aktarması açısından dikkate değerdir. Görüldüğü üzere Başçarşı, tarihi serüveni boyunca, içerisinde yer alan toplulukların izlerini taşıyagelmiştir. Bu zengin kültürel birikiminden ötürü Saraybosna, "Avrupa'nın Kudüs'ü" olarak anılmaktadır.

1878 yılında, fiili olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun idaresi altına giren Bosna eyaleti, 1918 yılında, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası olarak Sırbistan'la birleşmiştir. Bu Krallık II. Dünya Savaşı'na kadar varlığını korumuştur. 1946 yılında ise, Yugoslavya Sosyal Federal Cumhuriyeti'ni oluşturan altı ülkeden birisi de Bosna Hersek olmuştur (Brackovic, 2020: 88). Bosna Hersek, Yugoslavya'nın dağılması üzerine, 3 Mart 1992 referandumu ile bağımsızlığını kazanmış, 22 Mayıs 1992'de Birleşmiş Milletler üyesi olmuştur. 6 Nisan 1992'den 14 Aralık 1995'e kadar sürmüş olan iç savaşın ardından, 21 Kasım 1995'te Dayton Antlaşması'yla yeniden şekillendirilen ve 14 Aralık 1995'te Paris Antlaşması'yla resmen ilan edilen Bosna Hersek Cumhuriyeti; Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nden meydana gelen iki entiteli bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir.

Başçarşı, çok kültürlü ve çok uluslu bir toplumsal görünüme sahip olsa da çarşı içerisinde, Müslüman Boşnakların ağırlığı görülmektedir. Çarşı, 16. yüzyılda, gelişiminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde çarşı içerisinde, kuralları sıkı biçimde belirlenmiş, seksen farklı esnaf ve zanaat loncası bulunmaktadır. Bunlar, esnafın veya zanaatın türüne göre organize edilmiş; birbirleriyle alakalı mesleklere ilişkin dükkânların ve atölyelerin bir arada bulunduğu sokaklar oluşturulmuştur (El-Masri ve Karajica, 2017: 68). Kuyumculuk (kujundžiluk), kunduracılık (kundurdžiluk), çizmecilik (çizmedžiluk), kazancılık (kazandžiluk), demircilik (kovačiluk), aşçılık (aščiluk), kürkçülük (čurčiluk), abacılık (abadžiluk), kilitçilik (bravadžiluk), saraçlık (saračiluk) ve yorgancılık (jorgandžiluk) söz edilen mesleklerden bazılarıdır. Saraybosna'nın, 18. yüzyılın sonuna dek, Osmanlı Devleti'ne sağlamış olduğu askeri desteğin bir karşılığı olarak 1464 yılında verilen bir muafname doğrultusunda, vergiden muaf bir kent olduğu bilinmektedir. Bu durum, esnaf ve zanaatkâr açısından büyük bir avantaj teşkil etmiş ve Başçarşı'nın, kentin bir ticaret merkezi olarak gelişimine de doğrudan katkıda bulunmuştur (Alic, 2010: 64).

Sonuç

Kentler, öncelikle birtakım demografik ve ekonomik sebeplerden ötürü, zaman içerisinde, büyümekte ve üzerine yerleşmiş oldukları coğrafi sahaları, kentsel alan haline getirmektedirler. Böylelikle, genişleyen kent alanı kapsamında birden çok merkez belirmektedir. Oluşan bu merkezlerin her biri, kent, kentliler, hatta kente dışarıdan gelenler nezdinde farklı önem taşımaktadırlar. Kentteki herhangi bir merkezi, diğer merkezlere nazaran öne çıkaran başlıca şey, söz konusu merkezin, kolektif belleğe ve kent kimliğine olan katkısıdır. Bu bağlamda, kentlerin tarihi merkezleri, bilhassa, kentteki toplumsal ve kültürel hayata doğrudan etkileri ile kentlerin en belirgin anlam alanlarıdır.

Tarihi kent merkezleri, kolektif belleği şekillendiriyor olmalarının yanı sıra, kent tarihinin bir nevi canlı fotoğrafını sunması bakımından da değerlidirler. Söz konusu merkezler, yıllar boyunca kentte hüküm süren yönetimlere ait izleri, kent alanının kullanım biçimi, tercih edilen yapı malzemesi ve mimari form gibi kanallar vasıtasıyla bugüne aktarmaktadırlar. Osmanlı Devleti'ne ait kentler de karakteristik birtakım nitelikleriyle dikkat çeken kimlik sahibi kentlerdir. Osmanlı kentlerinde, merkezde bir cuma camisi bulunmaktadır. Bu caminin çevresinde kurulan çarşı ise, yalnızca ticari işlev görmeyip, bünyesinde barındırdığı külliyeler, medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, çeşmeler ile toplumsal hayatın tam içerisinde yer alan bir kent odağı halini almaktadır. Çarşı, kentliler için bir buluşma ve topluma karışma merkezi olarak görülürken, kente gelen yabancılar için de kentin dışarıya açılan penceresi konumundadır. Osmanlı kentlerindeki çarşılar, farklı etnik kökendeki ve farklı inançlara mensup olan topluluklara ait yapılara ve genellikle bu yapılar etrafında şekillenen gelenek göreneklere yönelik hoşgörülü yaklaşımın temsillerini yüzyıllardır sergilemektedirler. Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süre hâkimiyeti altında bulunan Balkan kentleri bu bağlamda canlı birer örnektir.

Bu çalışmada, hâlihazırda yaşam süren ve dünyanın dört bir yanından ziyaretçi alan Üsküp Eski Çarşı ve Bosna Hersek Başçarşı, kent kimliğini oluşturan bileşenler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bugün her iki çarşı da içlerinde yer aldıkları kentlerin adı anıldığında, zihinlerde ilk canlanan kent alanlarıdır. Bu durum, bahsedilen çarşıların, kentlerinin kimliğine ne denli katkı sunuyor olduklarının bir ispatı niteliğindedir. Bugün, Üsküp'ü ya da Saraybosna'yı ziyaret eden bir insanın, Eski Çarşı veya Başçarşı'yı görmeden kentten ayrılması, pek sık rastlanan bir durum değildir. Her iki çarşı da taşıdıkları özellikler bakımından birtakım benzerliklere ve farklılıklara sahiptirler. Öncelikle, bu iki çarşının da Osmanlı'nın kendine has kent yapılaşmasının ve toplumsal yaşamının bir misali olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bunun yanı sıra, Üsküp'ün, Vardar Nehri'nin bir kenarında

cami-çarşı (Yiğit Paşa Cami/Eski Pazar) ekseninde kurulup genişlemesi ve zaman içerisinde, yapılaşmanın ve kent yaşamının nehrin diğer yakasına taşması gibi, Saraybosna kentinin de öncelikle, Miljacka Nehri'nin bir kıyısında aynı doğrultuda (Gazi Hüsrev Bey Cami/Başçarşı) kurulduğu dikkat çekmektedir. Burada da kent, karşı kıyıya sarkarak gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Hem Üsküp de hem Saraybosna'da, ticari faaliyetlerin yaşandığı kent kesimi (çarşı) ile yerleşim alanlarının (mahalle) birbirlerinden görünür biçimde ayrılmış olması da önem taşımaktadır. Yine ağırlıklı olarak Müslüman nüfusu bünyelerinde barındırıyor olsalar da her iki çarşı da farklı dini kesimlere ait ibadethanelere sahip durumdadırlar.

Saraybosna'da, yönetsel farklılıklar içeren tarihi dönemlere ilişkin kent içerisindeki görünürlük ve seçilebilirlik, Üsküp'e nazaran daha belirgindir. Bu bağlamda, Başçarşı'nın, Eski Çarşı'ya kıyasla, daha çeşitli mimari örnekleri bir arada bulundurma durumu, iki çarşı arasında belirtilmesi gereken farklılıklardandır. Yine bir iç savaş geçirmiş olmasına rağmen, Başçarşı'nın, genel dokusunun, Üsküp'e göre daha az değişikliğe uğramış olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumun şekillenmesinde ise, Başçarşı'nın, Eski Çarşı'dan daha kısıtlı bir alana sahip olması ve daha da önemlisi, Üsküp'teki yönetimin, Vardar Nehri'nin sol kıyısı ile sağ kıyısına olan yaklaşımları bakımından belirgin bir farkın olması belirleyici olmaktadır. Bunun sebebi ise, Üsküp genelinde, Saraybosna'da olduğu gibi, Müslüman nüfusun çoğunlukta olmamasıdır. Son tahlilde, taşıdıkları benzerlikler ve farklılıklar ile birlikte, Eski Çarşı ve Başçarşı'nın, içlerinde yer aldıkları kentlerin kimliklerine kayda değer katkı sundukları ifade edilmelidir.

Kaynakça

Ahbab, Y. (2015). Üsküp Sancağı'nın İdari ve Sosyoekonomik Yapısı (1876-1911), *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Alic, D. (2010). Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan. *Doktora Tezi*, The University of New South Wales: Sydney.

Alic, D. (2019). "The Landscape of War and the Transformations of the Public Sphere". *Open House International*. 44(2), 62-67.

Alic, D. ve M. Gusheh (1999). "Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Baščaršija Project, 1948-1953". *Journal of the Society of Architectural Historians*. 58(1), 6-25.

Aslan, Y. P., D. Özkır, ve Y. Ofluoğlu, (2016). "Bursa Kent Belleği ve Kimliğinin İnşasında Anıt Ağaçların Rolü". *İdeal Kent – Kent Araştırmaları Dergisi,* 7(19), 800-829.

Badescu, G. (2019). "Traces of Empire: Architectural Heritage, Imperial Memory and Post-War Reconstruction in Sarajevo and Beirut". *History and Anthropology*, 30(4), 366-381.

Bell, D. A. ve A. de. Shalit (2011). *The Spirit of Cities – Why the Identity of a City Matters in a Global Age*. Princeton University Press: New Jersey.

Bouzarovski, S. (2011). "Skopje". *Cities*. (28), 265-277.

Brackovic, D. (2020). "Bosna Hersek Sokak Adlarında Osmanlı Türkçesi Unsurları". *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 2(2), 87-95.

Çöl, Ş. D. (1998). Kentlerimizde Kimlik Sorunu ve Günümüz Kentlerinin Kimlik Derecesini Ölçmek İçin Bir Yöntem Denemesi, *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.

Davutoğlu, A. (2016). *Medeniyetler ve Şehirler*, 12. Baskı, Küre Yayınları: İstanbul.

Destination Sarajevo (2020). Guide through Covid-19 Crisis in Sarajevo. https://sarajevo.travel/en/text/guide-through-covid-19-crisis-in-sarajevo/1013, (07.01.2021).

Diker, M. ve N. Ç. Erkan (2017). "Kent Kimliğinde İbadet Yapıları: Antakya Örneği". *Planlama.* 27(2), 180-192.

Dimova, R. (2019). "Elusive Centres of a Balkan City: Skopje Between Undesirable and Reluctant Heritage". *International Journal of Heritage Studies*. 25(9), 958-973.

El-Masri, S. ve L. Karajica (2017). "Heritage, Markets & Sustainability - Architectural Identity in a Changing World: Case Studies from Bahrain & Bosnia". *Proceedings of the International Conference on Sustainable Futures* (ICSF) (ss. 61-71), Kingdom of Bahrain.

Gönül, A., Durak, S. ve T. V. Arslan (2017). "Influence of Early Ottoman Urban Pattern in Bursa on the Balkan Cities: Skopje Case". *European Journal of Sustainable Development Research*. 2(1), 87-94.

Gönül, A. ve S. Durak (2018). "Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. 7(1), 87-110.

Gül, M. ve J. Dee (2015). "Sarajevo – A City Profile". *Cities*. (43), 152-166.

Halbwachs, M. (2007). "Kolektif Bellek ve Zaman". (Çev. Şule Demirkol). *Cogito*. (50), 55-76.

Hudson, M. (2007). "Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri". (Çev. Begüm Kovulmaz). *Cogito*. (50), 179-199.

İbrahimgil, A. (2018). Makedonya Üsküp'ün Tarihi Kent Dokusunun İncelenmesi ve Koruma Önerisi. *Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü: Ankara.

İlimsever, H. ve H. Y. Ağanoğlu (2010). *Arka Bahçemiz Üsküp*, Bilge Kültür Sanat: İstanbul.

Janev, G. (2016). "Contesting Ethnocratic Spatial Order: Narrative Spaces in Skopje". *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*. 5(2), 24-35.

Krstikj, A., Hyuga, S. ve H. Koura (2012). "Study on Typology of Shops and Their Transformations in Skopje's Old Bazaar". *J. Architt. Plan. AIJ*. 77(678), 1881-1887.

Krstikj, A. (2013). Values of the Historic Urban Form of Skopje's Old Bazaar Based on Analysis of the Ottoman Urban Strategy. *Doktora Tezi*, Graduate School of Engineering Osaka University: Osaka.

Krstikj, A. ve Koura, H. (2013). "Identifying the Significance of Historic Place in Skopje's Old Bazaar". *J. Architt. Plan. AIJ*. 78(686), 829-935.

Kurtuluş, H. (2003). "Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İstanbul'da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları". *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. (23), 75-96.

Marina, O., Adji-Mitrevski, G., Boskova, D., Ivanovski, J., Karanakov, B., Ivanovska, A. ve I. Topalovska (2011). "Urban Dialog: Strategies for Soft Reconstruction of City Historic District in Skopje". *23.rd Enhr Conference* (ss. 1-18), 5-8 Temmuz 2011.Toulouse.

Mulaosmanovic, N., Sljivo, S. ve A. Pobric (2019). "Touristic Valorization of Cultural and Historical Heritage of the Central Core of Sarajevo Based on Hilary Du Cros Method". *Journal of Geography, Politics and Society*. 9(3), 33-41.

Nikolovski, S. (2013). https://www.google.com/maps/place/Sulu+Han/@42.0016031,21.4377428,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipPl2DyQe_6x4y49-TghxSoMdZq3I0fyKzbKZpOY!2e10!3e12!6shttps:%2F%2Flh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipPl2DyQe_6x4y49-TghxSoMdZq3I0fyKzbKZpOY%3Dw203-h135-k-no!7i2048!8i1363!4m8!1m2!2m1!1ssulu+inn+skopje!3m4!1s0x135415afbcc36c3b:0x3230443008ee6a4!8m2!3d42.0016033!4d21.4377426, (07.01.2021).

Nora, P. (2006). *Hafıza Mekânları*. (Çev. Mehmet Emin Özcan).Dost Kitabevi Yayınları: Ankara

Ocakçı, M. ve Türk, Y.A. (2012). Kentsel Kimlik. *Kentsel Planlama - Ansiklopedik Sözlük.* (Ed. M. Ersoy). Ninova Yayınları: Ankara.

Öztürk, H. (2014). *Balkan Çarşıları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları: İstanbul.

Pocock, D. C. D. ve R. Hudson (1978). *Image of the Urban Environment*, Macmillan: London.

Şerbetçi, Z. (2017). "Kentsel Gelişme ve Kültür Değerleri Arasındaki İlişki: Üsküp Örneği". *Marmara Coğrafya Dergisi*. (36), 206-217.

Tekeli, İ. (1990). "Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler". Prof. Dr. Mübeccel Kıray'a Armağan, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 7(1-2), 251-259.

Tölle, A. (2010). "Urban Identity Policies in Berlin: From Critical Reconstruction to Reconstructing the Wall". *Cities*. (27), 348-357.

Türkiye Bilimler Akademisi (2020). *Kent kimliği*, http://www.tubaterim.gov.tr/ (31.10.2020).

Ünlü, T. S. (2017). "Kent Kimliğinin Oluşumunda Kentsel Bellek ve Kentsel Mekan İlişkisi: Mersin Örneği". *Planlama Dergisi*. 27(1), 75–93.

Veron, O. (2016). "Contesting the Divided City: Arts of Resistance in Skopje". *Antipode*. 48(5), 1441–1461.